

TÜRK KÜLTÜRÜNÜN İKİ SÖYLEYİCİ TİPİ: ŞAMAN ve DESTAN ANLATICISI

Two Storytellers of Turkish Culture: Shaman and Epic Narrator

Fuzuli BAYAT*

Öz

Sibirya ve Orta Asya Türklerinin geleneksel kültüründe toplumun önde gelen iki figürü -şamanla hikâye anlatıcısı- uzun süredir beraberce varlıklarını sürdürmektedir. Yazılı hiçbir belgesi olmayan, sözlü-görsel karakterli şamanlık sözel kültürün en iyi taşıyıcılarından biri olma özelliğine sahiptir. Bu durumda şaman, toplumsal görev üstlenmekle beraber kültürel değerlerin taşıyıcısıdır ve doğal olarak kendi başına iyi bir anlatıcıdır. Şaman; kısa hacimli ilahiler, efsaneler söyleyen, mitolojik anlatıları ileten, ruhlar ve tanrısal kahramanlar hakkında bilgi sunan kaynak kişidir. Aynı şekilde hikâye anlatıcı da toplumsal görev üstlenmiştir. Diğer taraftan destan anlatıcı; mitolojik içerikli hikâyeler, efsaneler, kahramanlık destanları icra etmekle beraber şamanik ritüeller de yapmaktadır. Hatta Orta Asya Türklerinde şamanla söyleyici aynı terimle ifade edilir. Bu iki özgün kurum arasında güçlü bir iletişim mevcuttur. Nitekim şaman olma ile destan anlatıcılığı görevini üstlenmek aynı şekilde gerçekleşir. Buna rağmen şamanla söyleyici arasında yakın benzerlikler olduğu gibi farklılıklar da vardır. Bu şamanla söyleyicinin doğası gereğidir. Bu yazıda Türk kültürünün iki anlatıcı figürünün çoğu zaman birbirinin işlevlerini üstlendikleri, iyi bir anlatıcının aynı zamanda iyi bir şaman, şamanın da yetenekli söyleyici olduğu konusu araştırılacak, şamanla destan anlatıcısı ilişkisinin diğer halklardaki varyantları (Moğol, Tungus, Çukçi, Eskimo, Kamçatka aborijinleri, Malezya vb.) ile de mukayeseli bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şaman, Destan anlatıcısı, Toplumsal değerler, Sözlü kültür, Benzerlikler ve farklılıklar.

Abstract

In the traditional culture of Siberian and Central Asian Turks, the two prominent figures of the society, the shaman and the storyteller have been coexistent for a long time. Shamanism, which has no written documents and has an oral visual character, also has the feature of being one of the best carriers of oral culture. In this case, the shaman is both a bearer of cultural values and a good narrator on his own. The shaman is the source person who sings short volumes of prayer songs, conveys mythological narratives, and provides information about spirits and divine heroes. In the same way, the storyteller is someone who has undertaken a social duty, but also tells stories and legends with mythological content and performs shamanic rituals as well as performing mythological stories, legends, and heroic epics. There is a strong correlation between these two unique institutions. In fact, the shaman and the storyteller are expressed with the same term in Central Asian Turks. For example, being a shaman and being an epic teller are the same. Despite this, there are close similarities as well as differences between the shaman and the storyteller. This is due to the nature of both institutions. In this article, it will be investigated that the two narrator figures of Turkish culture often assume the functions of each other, a good narrator is also a good shaman, and the relationship between the shaman and the epic teller will be compared with other peoples' variants (such as Mongol, Tungus, Chukchi, Eskimo, Kamchatka aborigines, Malaysia, etc.).

Keywords: Shaman, Storyteller, Social values, Oral culture, Similarities, and differences.

Giriş

Genel olarak kökü eskilere dayanan şaman mitolojisi ve folkloru, duaları ve şarkıları, şamanın söyleyicilik yeteneği sayesinde bizlere ulaşabilmiştir. Çünkü her bir geleneksel şaman,

* Prof.Dr. Azerbaycan Bilimler Akademisi, Folklor Enstitüsü bölüm başkanı. E-poçta fuzulibayat58@gmail.com. ORCID: 0000-0002-0811-5852

kendi başına iyi bir anlatıcı, toplumsal değerleri bilen, mitolojiyi kuşaklara aktaran kaynak kişidir. Bu ise şamanlığın kendi doğasıyla eşdeğerdir, çünkü şamanlık sözlü-görsel karaktere sahiptir, kural niteliğinde hiçbir yazılı dogmatik belgesi yoktur. Buna göre de şamanlık orijinal bir uygulamanın geniş bir yorumunu sağlar ve birçok senkretik kültür –musiki, dans, söyleyicilik vs. kendinde barındırır. Şaman, kültür icracılığıyla, anlatıcılık yeteneğini aynı potada birleştirmekle yeni bir kültür tipi olan şaman-anlatıcı kavramını ortaya çıkarmıştır. Kısacası, şaman kültürü tümüyle sözlü geleneğe bağlıdır. Diğer taraftan Türk kültüründe destan söyleyicisi de birçok hâlde şamanla aynı görevi paylaşır. Destan söyleyicisi; sözlü kültürün tüm ürünlerini bilen, efsane, mitolojik hikâye anlatan, kahramanlık destanlarını icra eden ve icra ettiklerini müzik eşliğinde sunan profesyonel bir kişiliğe sahiptir. Ancak bu yazıda söz konusu olan iki geleneksel kurum değil, şamanın kendisinin bir anlatıcı, destan anlatıcısının da bir şaman olması ve bu iki figürün birbirinin yerine geçebilmesidir. Şaman kendine özgü kuralları olan anlatıcıdır, onun söyledikleri yalnız kamlık zamanı veya ondan sonraki vakitte gerçekleşir. Ancak o bir söyleyici gibi profesyonel bir anlatıcı değildir; sadece kabilenin mitolojisini, efsanelerini, dua-alkış konulu şarkılarını (ilahilerini), etnografisini iyi bilen ve bildiklerini topluma iletendir.

Bugün dünyanın çeşitli bölgelerinde, özellikle de Türklerin yaşadığı Güney Sibirya ve Orta Asya'da, ayrıca Moğol halkları arasında şaman, aynı anda söyleyicilik ve hikâye anlatıcılığı görevini sürdürmektedir. Bu nedenle gelişen destansı ve şaman kültürüne ait gelenek verimli bir araştırma alanı hâline gelmiştir. Bu konuyla ilgili araştırmalar XX. yüzyılın sonlarında başlamış, özellikle XXI. yüzyılda hız kazanmıştır. Hatta şamanla destan söyleyicisinin işlevleri bazen karıştırılmış veya birbirinin aynı olarak görülmüştür. Mesela, Kazakların inancına göre iyi şaman (bakşı) aynı zamanda iyi bir müzisyen ve şarkıcıdır. Araştırmacıların başvurdukları geçen bir buçuk yüzyılın geniş kaynak külliyatı, geniş Sibirya bölgesinde şaman-söyleyici tipinin yaygınlık gösterdiğini kanıtlamaktadır. Aslında Türk halklarının şamanist ve destansı geleneklerini temelde analiz etme girişimleri, Türk kültürünün zenginliğini, kendine özgü yönlerini yüze çıkarmaktadır. Destan anlatıcısı ile şamanın söyleyicilik işlevi hakkında birçok araştırma yapılmıştır ki, bunlar ağırlıklı olarak Asya halkları şamanlığını kapsamaktadır. Genel olarak Kazak, Yakut, Şor, Altay Kiji, Tuva (Tıva), Kumandin, Teleüt ve Kalmıklarda, Moğol ve Buryatlarda ayrıca Malezya ve Endonezya'da şamanla destan anlatıcısının işlevleri ve ilişkileri hakkında geniş bir literatür oluşmuştur (Bakayeva, 1996: 8-29; Basilov, 1995; Başgöz, 1967: 1-18; Çudoyakov, 1986: 45-53; Çudoyakov, 1992: 89; Funk, 1987: 106-109; Funk, 1989: 15-19; Funk, 1995: 147-161; Funk, 1999; Funk, 2005; Jirmunskiy, 1979: 397-407; Muhopleva, 1996: 70-77; Revunenkova, 1980; Sagalayev, 1985: 53-56; Putilov, 1997; URL-3).

Halkbiliminde, özellikle Rus folklor araştırmalarında, bir şamanın veya bir kültür taşıyıcısının bireysel bir yaratımı olarak şaman kültürüne ait şiirin –ilahilerin, sözlü halk sanatının bir örneği olmadığına dair bir görüş vardır. Ancak; şaman ilahilerinin epik metinlerle, küçük hacimli folklor türleriyle karşılaştırmalı analizi, bu kültüre özgü ilahilerin sözlü halk sanatının bir parçası olduğunu kanıtlar. Ayrıca bu ilahiler, şamanist dünya görüşün ve icraatların anlaşılmasının temel kaynaklarından biridir. Şaman metnindeki eski kelimelerin, çeşitli halk deyimlerinin, formüllerin ve çok sayıda mecazi aracın varlığı, şiirsel metinlerin halkbilimi kapsamında var olduğunu kanıtlar. Şamanların, görünüşte basit, ancak hayati olan günlük sorunlarının sunumuna şiirsel bir biçim verme yeteneği özellikle araştırılması gereken konulardan biridir. Şaman, dünyanın öznel vizyonunun taşıyıcısı olan şairin aksine, herhangi bir kabile grubunun temsilcisi olarak, kolektifin görüşünü ifade eden bir kişi olarak hareket eder. Onun vizyonu, düşünceleri kutsal addedilen bir gelenekle şekillenmiştir; yakarışlarda, destan ve şarkı metinlerinde çok sayıda kalıplaşmış formüllerin, poetik ifadelerin kullanımı bu geleneğin ürünüdür. Ayrıca şamanlara özgü şiir türleri, bağlamsal yönlerin dâhil edilmesiyle

tanımlanır. Ritüele, dinleyiciye bağlı olarak şiirsel metinlerin kendine özgü hacmi, sabit temaları, kompozisyon yapısı ve üslup tonalitesi vardır. Performansın karakteri, icracının kişiliği büyük bir önem arz etmektedir (Dampilova, 2008: 99). Tüm bunlar şaman metinlerini, tıpkı destan anlatı metinleri gibi sözlü kültür bağlamında değerlendirmeye imkân verir.

Doğal olarak geleneksel toplumun önde gelen iki figürünü-şaman ve hikâye anlatıcısını sadece belirli bir toplumun üyeleri olarak değil, aynı zamanda onların dünya görüşünü belirlemek açısından makul bir şekilde karşılaştırmalı çalışmalar da yapılmıştır. Hem şamanın hem de destan anlatıcısının ürettikleri metinlerin (mit, efsane, masal, destan, ilahiler, şaman ruhları hakkındaki öyküler vs.) ve dile getirdikleri veya somutlaştırdıkları imgelerin analizi bu iki kültür taşıyıcısının toplumsal değerini göstermekte, aynı misyonu yüklediklerini onaylamaktadır.

Şamanla Destan Anlatıcısı: Benzerliklerin Kökeni

Geleneksel Sibiry Türk toplumunda şamanla destan anlatıcısı arasındaki kültürel ilişki o kadar yakındır ki destanlarda şaman ideolojisini, şaman metinlerinde de epik gelenek unsurlarını, anlatım tekniklerini, şiirsel dil verilerini görmemek mümkün değildir. E. Yamayeva'nın da belirttiği gibi, Altay destanı her zaman açık veya gizli bir biçimde var olan şaman ideolojisi içinde anlatılmıştır. Bugün Altay destanları yeniden icra ortamına getirilmekte ve yenilenmektedir. Şamanist dünya görüşünün destansı yaratıcılık üzerinde güçlü bir etkisinin olduğu kuşkusuzdur. Bunlardan en esas olanı hikâye anlatıcısının şamanla birçok temas noktasının olmasıdır. Bu nedenle, destanla şaman metinleri, ayrıca anlatıcıyla şaman arasındaki ilişki çok önemli bir sorun hâline gelmiştir (Yamayeva, 2002: 5-17). Konuyu biraz daha somutlaştıracak olursak, hikâye anlatıcıları ile şamanlar arasında yaratıcılıktaki performans benzerlik özellikleri kendini usta-çırak ilişkisi bağlamındaki öğretim sürecinde, her ikisinin kut almasında, aynı şiirsel formüllerin -asonans ve aliterasyon kafiyeli şiirlerin- kullanımında göstermektedir. Tüm bunlar ortak bir zihinsel açımda, bir destan performansının şaman ritüeli ile karşılaştırılmasında ve üslup stereotipleri çerçevesinde kanıtlanmaktadır. Burada önem arz eden iki figürün -şaman ile hikâye anlatıcısının- işlevlerinin tek bir kişide birleşiminde gerçekleşen özelliklerinin benzerlik oluşturmasının söz konusu olmasıdır. Nitekim iyi bir şaman aynı zamanda iyi bir destan anlatıcısıdır, aynı şekilde iyi bir hikâye söyleyicisi de iyi bir şamandır.

Şamanlar, ayrıca bin yıllık geleneğin, mitolojik düşüncenin ve ruhsal varlıklar hakkındaki hikâyelerin koruyucusu olarak hareket ederler. Şaman ve anlatıcı geleneğinin karşılaştırılması, çok sayıda benzerlik ve fenomenolojik özelliklerin birbirini tamladığını göstermektedir. Andrey Sagalayevev bir yazısında şamanla söyleyicinin özelliklerini ve farklı yönlerini şöyle özetler.

En genel nitelikte olan benzerliklere dikkat edelim:

- Şaman ve hikâye anlatıcısının metinleri, her iki geleneğin de ortak bir mitolojik temelde oluştuğuna tanıklık eder. Evrenin üç katmanlı yapısı, tanrıların ve ruhların ortak panteonu, tüm bunlar destancı ile şamanı bir noktada birleştirir.

- Metin hem anlatıcının hem de şamanın faaliyetlerinde merkezi bir yer kaplar ki içinde maksimum miktarda sosyal değere sahip bilgi vardır.

- Metnin bir profesyonel tarafından icra edilmesinin amacı, belirli olayların gidişatı üzerinde gerçek bir etkiye sahip olmaktır. Bu nedenle, destanların ve kahramanlık hikâyelerinin avdan önceki performansının, olayın başarısını garanti etmesi gerekir. Bazen hikâye anlatıcıları, sanatlarının bir insanı hastalıktan kurtarabileceğine inandıkları için onu ziyaret de ederler. Aynı şekilde şaman ritüelleri ve anlatı metinleri de şamanın devam ettiği hayali yolculukların resimlerini çizmektedir.

- *Yaratıcılık eylemi sadece metnin söylenmesiyle sınırlı değildir; sözlü araçlar bir dizi başka nesnelere tamamlanır - pandomim, müzik eşliğinde icra vb. Metin, kural olarak ritimlidir ve bu sanatsal açıdan organize edilmiş konuşmanın eski geleneklerinin karakteristiğidir.*

- *Metnin icrası için zaman ve mekânın organizasyonu ile ilgili birtakım kurallar (kısıtlamalar) mevcuttur. Hem şaman hem de destan anlatıcısı, metni genellikle akşamları, yani günün kutsallıkla işaretlenen özel bir bölümünde gerçekleştirirler.*

- *Metnin anlatılması ve ona eşlik eden eylemlerin kuralı oldukça kutsal kabul edilmiştir. İzleyicilerin (dinleyicilerin) metnin konusu, hacmi hakkında önceden fikir sahibi olmaları, yani karmaşık bilgilerin algılanması için hazırlanmış olmaları anlatının karakteristik bir özelliğidir. Bu söyleyicinin, kuralın dışına çıkmadan doğaçlamaya daha fazla dikkat etmesini mümkün kılmaktadır.*

- *Ritüelin uygulayıcısı, belirli eğitim görmüş ve sanata başlama aşamalarından geçmiş bir profesyoneldir ve bir kural olarak, aynen ataları gibi anlatım yeteneği için kut (ilham) almış bir insandır. Geleceğin profesyonellerinin (hem hikâye anlatıcısı hem de şaman) oluşumu ergenlik çağına geldiklerinde tamamlanmış olur. Her iki geleneğe de, anlatıcıya veya şamana çağrıyı ileten, onların ecdat ruhları, ataları, koruyucu ruhları, destan kahramanının ruhu olarak da belirtilir.*

- *Çok sayıda örneğe bakılırsa, her iki geleneğin temsilcileri, olası fiziksel anormalliklerle birlikte (tam veya kısmi görme kaybı, artan sinirsel heyecan) olağanüstü hafıza, sanatsal yetenek ve belirgin bir yaratıcılıkla donatılmış olurlar.*

- *Her iki geleneğin yakınlığının kanıtı, icra edilen metnin adında bulunur. Böylece, ortak Türkçe terimi “yumak, imak, nımah”, Moğolca “domag” – efsane, destan, hikâye, peri masalı, benzetme anlamı verir ki eski Türkçe “yom” kelimesinden gelir. Yom ise hem mit hem de bir hastanın ruhunun diğer dünyadaki maceraları hakkında şamanın anlattığı hikâye anlamındadır” (Sagalayev, 1985: 53-54).*

Orta Asya, Sibirya, Uzak Kuzey, Malay-Polinezya ve Malezya bölgelerine kadar geniş bir coğrafyada, anlatıcı ile şamanın aynı figür olduğu yeni materyallerle ve yeni modern yöntemlerle, hem de polemik açıdan araştırılmıştır (Jirmunskiy, 1979: 401-407; Putilov, 1997: 58-64; Revunenkova, 1980). Özellikle Rus bilim adamlarının incelemelerinden çıkarılan sonuca dayanarak şöyle bir tespitte bulunmak mümkündür: Türk kültürünün, şimdiye kadar derlenmiş gerçek/itibarlı malzemelerine dayanarak iki anlatıcı tipinin yeni yöntemler kullanılarak araştırılmasının ve teorik alt yapının oluşturulmasının zamanı gelmiştir. Burada dikkat çeken nokta, araştırmalarda folklorik ve etnografik yaklaşımların tek kutublu egemenliğine son vermekle, bu olguyu psikoloji, psikiyatri, nörofizyoloji ve diğer bilimlere de işin içine katarak şamanın ve anlatıcının kişiliğini, performansını öğrenmenin gerekliliğine önem verilmesidir.

Hikâye anlatıcıları kendi başlarına şaman ritüel ve törenlerini mükemmel bilen kişilerdi. Bu söyleyicilerin çoğu, şamandan farklı olarak genellikle Altay’ın veya Tengri’nin ruhuna adanmış dualara katılmakla kalmaz, hatta bu ritüelleri icra ederler. Bu durumu E. Yamayeva poetik bir biçimde “Şarkıcının faaliyet alanı, kural olarak, hastaların tedavisi ve tahminlerle sınırlı olan şamaninkinden çok daha geniştir”, diyerek dile getirmiştir. Bu araştırmacı, Altay’da bazı hikâye anlatıcılarının şamanın ve bazılarının da Burhanizm’in kült rahibi olan yarlıkçının işlevlerini yerine getirebilecekleri konusunda ısrar eder (Yamayeva, 2002: 36). Buna örnek olarak da ünlü hikâye anlatıcısı Aleksey Kalkin’in bir anlatıcı-şaman olduğunu, kurban sunma ritüelini gerçekleştirdiğini ve geleneksel falcılıkla uğraştığını belirtir. Nitekim A. Kalkin, kürek kemiği ve ardıç ağacıyla yapılan falcılık işlevini yerine getirdiği bir zamanda heyecanlı bir duruma gelir ve bir daha tekrar etmeden kısa hacimli metinler söylemekle gelecek hakkında kehanetlerde bulunur (Yamayeva, 2002: 15). Ancak E. Yamayeva’nın dediklerinin aksine, ünlü kayçının faaliyeti şamaninkinin yerine geçebilecek bir boyuttadır, yarlıkçının değil. Yarlıkçılar kült faaliyetleriyle öne çıksalar da söyleyicilik sanatında pasiftirler.

Yukarıdaki örnekten de görüldüğü kadarıyla şaman ve destan anlatıcısının her ne kadar farklı işlevler gerçekleştirdiği bilinse de seçilmişlik, ilham, ruhlara yardımcı, çalgı aletlerinin yapımı, kozmoloji gibi bir dizi paralel benzerliklerin varlığı inkâr edilemez. Bu nedenle bir

Altaylı kavim olan Şorlarda bu iki geleneksel sanatçı birbirinin işlevlerini paylaşmaktadırlar. D. Funk'un da yazdığı gibi, Kuzey Şor bölgesinde en güçlü şaman, Tomi bölgesinin Kolçezas köyünden olan destan söyleyicisi kayçı Kaprol (R. G. Tortumaşev)'dur. Yaşlı neslin anlattıklarına göre onun gücü o kadar büyükmüş ki yanına sadece yakın çevrelerden değil en ücra köşelerden hastaları getirirlermiş. Buna benzer şekilde Para-tag ulusunun Borodino kasabasından da iki örnek vermek mümkündür. Mesela, destan anlatıcısı Kiçig-ool adlanan Gavril İvanoviç Şmarkin hakkında şöyle bir hikâye anlatırlar: Guya o, davul yerine tavşan pençesiyle kamlık yaparmış. Şamanların tokmak yerine tavşan pençesiyle kamlık yapmaları tüm Sayan-Altay'da bilinen bir gerçektir. Aynı ulustan olan başka bir destan anlatıcısı Vasiliy Pavloviç Ulağaşev, önceleri, yani 1917 yılında yerel kilisede rahip olarak görev yapmıştır. Sovyet rejiminin kurulmasından hemen sonra kolkhoz¹ yöneticisi görevine atanmıştır. Onun kay-komusu ve Şor dilinde olan Hristiyan dini kitapları hâlen ailesi tarafından muhafaza edilir. Ulağaşev'in defalarca "eğer ben kayçı olmasaydım mutlaka şaman olurum diye" söylediğini bildirirler. Buna benzer örnekler Altay kavimlerinde, Yakutlarda, Orta Asya Türklerinde de mevcuttur (Funk, 1999: 324; Funk, 2005: 147).

Şaman ritüelleri, mitolojisi, efsaneleri, dünya görüşü ve Sibiry Türklerinin kahramanlık destanı hakkındaki folklorik ve etnografik materyaller şamanın söyleyicilik işlevini yüze çıkardığı gibi destan anlatıcısının da şaman yeteneklerini dikkate almaya sevk eder. Sibiry yerli halklarının folklorik malzemelerinde şamanist kültürün temsilcisi olarak adlandırabileceğimiz iki önemli figürün -şaman ve hikâye anlatıcısının- yakınlığına dikkat etmemek imkânsızdır. Nitekim epik anlatıcı ile şamanın işlevlerinin ve oluşturdukları mitolojik metinlerin paralel olarak ele alınma olasılığı bu iki söyleyici tipini, etnograflar ve folklorcular için uzun zamandır ilgi çekici kılmaktadır. Buna rağmen esas mesele yalnızca sorunun özünü belirlemedeki tutarsızlık değil özellikle de göze çarpan önemli sonuçların olmamasının şaşırtıcı ve tuhaf görünmesidir.

Din, kutsalın mevcudiyet durumunun deneyimidir. En dindar insan, böyle bir deneyimi istediği zaman sağlayabilen ve bu süreci kontrol edebilen kişidir. Sayan-Altay halkları arasında böyle bir dini-pratiksel uygulayıcı şamandır. Her ne kadar şamanlık kendi başına bir din olmasa da şamanın uygulamaları yerel halk tarafından dinsel icraatlar olarak algılanmıştır. Halka açık ritüeller aracılığıyla şaman, kutsal olanla profanın "buluşma deneyimini" ritüelin katılımcılarına aktarır. Şaman, sıradan bir zamanı parçalamakla mitik zamanı geri getirir ve böylelikle bir kişiyi çevreleyen ruhsal dünya ve ruhlar hakkındaki fikirleri canlandırır, onlarla iletişim kurar ve tanrılara mistik yolculuklar yapar. Nihayet, şaman, ölümün kendini kavramaya izin verdiği farklı bir varoluş biçimine geçiş olarak kabul edildiği kutsal dünyanın sınırlarını ana hatlarıyla topluma iletir. Bu özellikleri ile şamanın anlattıkları biraz sistemsiz, biraz düzensiz, biraz da tamamlanmamıştır. Oysa destan anlatıcısının verdiği bilgiler daha düzenli ve somut özelliklere sahiptir.

Nitekim destan anlatıcısı geniş kitleler karşısında icra ettiği hikâyeyi anlatırken kahramanın dünyası ile antogonistin dünyasını birbirinden ayırmakla dinleyicilere her iki dünyanın kurallarını göstermiş olur. Hikâye anlatıcısı, kahramanı çepeçevre saran antagonistin dünyasını harap ederek düzeni sağlamaya çalışır. Onun icra ettiği metinde, kahramanın dünyası kutsallıkla işaretlenmiştir ve bu nedenle yaşam ve hayat kaynağı olarak tasvir ve tasavvur edilir.

Tüm bunlar, özellikle Güney Sibiry'nın ve Orta Asya'nın şaman-hikâye anlatıcısı kavramında var olan ve ayrıca gelişim gösteren destan anlatıcısı ve şaman geleneğinin kendine özgü yapılanma geçirdiğini haber verir. Çünkü destan anlatıcısı da tıpkı şaman gibi ruhlar

¹ "Kolx(h)oz", Rusça `коллективное хозяйство` kelimelerinin kısaltması olup kolektif tarım anlamında kullanılmıştır.

tarafından seçilir. Bunu epik destan söyleyicilerinin kendilerinin de tıpkı şamanın davulu yapma talimatını aldığı gibi kay-komus müzik aletini mucizeli bir biçimde yapma talimatı aldıklarını söylemelerinde görmek mümkündür. Ünlü Şor kayçısı Pavel Petroviç Tokmagaşev kendi köylülerine çalıp okumak yeteneğini rüyasında aldığını anlatmıştır. Söylediklerine göre o rüyada turna kuşuna dönüşerek semaya yükselmiş ve Mras Nehri boyunca Kameşkov ulusuna doğru uçmuştur (Funk, 1999: 326).

Rüya motifi Müslüman Türk toplumunda saz şairi âşıkların pir elinden dolu içerek hak âşığı olması inancıyla geniş kitlelere yayılmıştır. Hemen hemen Anadolu ve Azerbaycan'ın bütün ünlü saz şairleri -Dirili Kurbanı, Abbas Tufarkanlı, Hasta Kasım, İlyas, Sümmani, Ömer, Alesker, Muhibbî, Şenlik vb.- bâdeli âşıklar olarak bilinirler. Âşıklar, yeteneklerini ilahi bir temele oturtmak için rüyada içtikleri bâde motifinden yararlanırlar. Bâde içip şiir söyleme, saz çalma yeteneği alan âşıklara genelde Anadolu sahasında bâdeli âşıklar, Azerbaycan'da hak âşığı denilir (Uraz, 1949; Başgöz, 1967: 1-18; Hınçer, 1968; Günay, 1984: 18; Günay, 1986; Gökalp, 1989; Kaya, 2005; URL-1; URL-2; Bayat, 2000: 123-147). Uykuda “pîr” elinden bâde içmekle manevi bir değişime uğrayan âşıkların hâl ve tavırları şamanın, en azından Sibiryâ Türk destan anlatıcısının işlevleriyle aynıdır.

İlhan Başgöz, rüya motifinin şaman kökenli olduğu düşüncesindedir. Ona göre:

Türk halk hikâyelerindeki rüya motifi kompleksi, bir tören ayininin -şamanistik bir erginlenme ayininin uzun toplumsal ve tarihsel gelişim boyunca nasıl bir kurgu motifine dönüştüğünü gösteren değerli bir vaka sunar. Bir adayın, şaman mesleğine başlaması ile adayın bir sanatçı ve sevgilinin yeni yaşamına başlatan rüya motifi arasında çarpıcı bir benzerlik vardır. Türk-Moğollar arasında şaman olmanın üç yolu vardır: İlki kendiliğinden çağrı (çağrı ya da seçim), ikincisi şamanik mesleğin kalıtsal aktarımı ve üçüncüsü kişisel istek yoluyla. Ancak, hangi yöntemle belirlenmiş olursa olsun, bir şaman ancak iki tür talimat aldıktan sonra şaman olarak kabul edilir: İlki kendinden geçmişlik (rüyalar, vizyonlar, translar). İkincisi geleneksel yolla (şamanistik teknikler, ruhların isimleri ve işlevleri, mitoloji vb.). Ruhlar ve ölmüş daha eski usta şamanlar tarafından verilen bu iki katlı talimat, şaman inisiyasyonunu oluşturur (Başgöz, 1967: 5).

Önemli olan öteki âlemin varlıkları tarafından seçilenlerin (kayçı, olonhist, bakşı, jırcı, âşık vb.) şaman inisiyasyonunun farklı varyantı olan olguyla izah edilmesidir. Seçilmişlik kendi başına belirli bir yeteneğe sahip olmadır. Şamanın yarı baygın hâlde ruhlardan yetenek alması, hak âşığının rüyada bâde almasına eşdeğerdir ve aynı kültürel kökenlidir. Sadece şamanlıkta pir elinden dolu içme değil, ruhlardan parçalanıp yenilme söz konusudur.

Hatta Orta Asya Türk topluluklarında şamanla destan anlatıcısı aynı terimle, bakşı/baksı/baksa karşılır. Şöyle ki Özbek, Karakalpak, Türkmen halkları arasında epik şarkıcı ve hikâye anlatıcı olan bakşı, baksı terimi aynı zamanda hem adları zikredilen halklarda hem de Kazaklar, Kırgızlar, Uygurlar arasında şaman anlamında kullanılır. V. N. Basilov, “bir yandan Türkmenler, Özbekler ve Karakalpaklar arasında halk şarkıcısı ve hikâye anlatıcı (rakşi, bakşi) isimleri, diğer yandan Kazaklar (baksıg), Kırgızlar, Uygurlar ve birçok Özbek (bakşi) grubu arasında şamanın benzerliği onunla açıklanabilir ki birkaç yüzyıl önce bu kelime hem şarkıcıya hem de şamana atıfta bulunmak için kullanılmaktaydı”, der (Basilov, 1995: 37). Hatta XIX-XX. yüzyılın Sibiryâ ve Orta Asya kavimleri, Şorlar, Kazaklar, Yakutlar, Kalmıklar iyi bir bakşının (şamanın) iyi bir müzisyen, anlatıcı ve şarkıcı olduğuna inanırlardı. Aynı durum Sayan-Altay kayçıları ve şamanları için de geçerlidir. İlk önce kayçıların da şamanlar gibi seçildiği ve ruhların ona kayçılık yapmasını önerdiği, müzik aletinin yapımına yardım ettiği hakkındaki çok sayıda anlatıyı hatırlamak gerekir. En ünlü kayçıların rüyada destan söyleme sanatını aldıkları ve sonradan tıpkı şaman gibi hastaları tedavi ettikleri söylenir. Bu olguyu Türk kültüründe destan anlatıcılarının “şaman hastalığı” (terim D. Funk’a aittir) olarak adlandırmak mümkündür. Destan anlatıcısının “şaman hastalığı”, gerçekleşme biçimine ve ritüel mazmununa göre şaman hastalığından farklıdır. Seçilmişlik ana olgu gibi, her iki kültür taşıyıcısında aynı olmasına rağmen, bunlardan birinde (destan anlatıcısı) söyleyicilik sanatı

gönüllü kabul gördüğü ve hiçbir delilik emareleri göstermeksizin baş verdiği hâlde, diğerinde (şaman) bu hastalık ruhi sarsıntılarla, nöbetlerle gerçekleşir ve adayın, şamanlık görevini zorunlu olarak kabul ettiği görülür.

Anlatıcının, destan söyleme yeteneğini hastalanarak göreve çağırılma şeklinde miras olarak alması, şaman geleneğiyle hemen hemen aynıdır. Altay Türklerinin tarihinde, şamanla söyleyici mesleğini icra eden kabile büyükleri hakkında yeteri kadar bilgi vardır. Bu nedenle hikâye anlatma sanatı, yani şaman-anlatıcı ruhunun herhangi bir akrabaya aktarılma geleneği Altay'da hâlen de varlığını korumaktadır. Örneğin yukarıda ismini zikrettiğimiz ünlü Altaylı kayçı Aleksey Kalkin on iki yaşında iken ecdat ruhlarından destan söyleme yeteneğini almıştır. Söyleyiciyle şamanın yaşamı da birbirine benzemektedir. Nitekim şaman gibi hikâye anlatıcıları da nadiren normal hayatlarını yaşamaktadırlar. Onlar sürekli Altay'ın çeşitli bölgelerinde, çeşitli etkinliklerde bulunurlar. Ayrıca şamanlar gibi kayçıların da malı mülkü olmadığı gibi düzenli bir aile yaşamları da yoktur.

A. Sagalayevev, her bir figürü doğru bir şekilde anlamanın ancak kıyaslama ile mümkün olacağını yazar. Bu bilim adamına göre, hem şaman hem de hikâye anlatıcı, söz sanatı alanında en büyük uzmanlardır. Sayan-Altay Türklerinin kültürünün genelde sözlü olduğunu hatırlarsak, büyük ölçüde bilgiyi nesilden nesile aktarmaları açısından şamanların ve hikâye anlatıcılarının faaliyetlerinin ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmış olur. Eski çağda poetik sözün niteliksel olarak şimdikinden farklı bir rol oynadığı da akılda tutulmalıdır. Çevrelerindeki dünya üzerinde gerçek etkiden yoksun olan insanlar, sözlü, sembolik bir etkinin varlığına inandıklarından bu şekilde güçsüzlüklerini telafi etmiş olurlar. Sözün etkisi kabul gördüğünden geleneksel toplum, güvenle söz ve eylem arasına eşitlik işareti koyar. Sözlü halk sanatının özgün estetik işlevini inkâr etmeden, halkın yaşamındaki gerçek öneminin çok daha geniş olduğunu vurgulamak lazımdır. Bu ise konuşma yeteneğine sahip bir adamın çok şey yapabileceği anlamına gelir (Sagalayevev, 1992: 126-127).

Eski insanlar bilge bir söze saygı duydukları hâlde, korkunç bir sözün önünde titrerlerdi. Sözler öldürür, umut verir, güldürür ve üzerdi. Nihayet, geri dönülemez olan geçmiş yalnızca sözde canlandırılabilirdi. Sözün gücüne inam Türk-İslam toplumunun sufi şairlerinde, örneğin Yunus Emre'de ilahi bir kaynağa dayandırılır. Ayrıca âşık tarzı şiirde de sözün ilahi kaynaklı olduğu vurgulanmıştır. Sagalaevev'e göre Altay hikâye anlatıcıları, Orta çağın zorlu ve görkemli zamanlarının, kahramanlık döneminin anısını hafızalarda koruyabildiler. Her ülkede bu dönemin kendine has özellikleri ile beraber pek çok benzerlikleri de vardı. Orta çağ Japonya'sında, profesyonel samuray savaşçılar sınıfı ülkenin kaderinde önemli bir rol oynadı. Seferleri, savaşları, kahramanlıkları ve göreve olan bağlılıkları pek çok edebi esere yansımıştır. En ünlü samurayların isimlerine çocukluktan itibaren her bir Japon aşınadır. Altay'da da halkın savunucuları olan kahramanlar hakkındaki mit ve efsaneler bilinir ve sevilir. Ne yazık ki, bu kahramanlık hikâyelerinin yazarlarını bilmiyoruz ve kahramanların kendilerinin isimleri, büyük olasılıkla, eski zamanların gerçeklerini tam anlamıyla yansıtmaz (Sagalayevev, 1992: 127). Yine de özenle vurgulamak lazımdır ki kahramanlarla ilgili uzak geçmişe bağlı mitler halkın tarihsel hafızasının bir parçasıdır. Bu hafızayı bizlere ileten şamanlarla destan anlatıcılarıdır.

Türklerin yoğun yaşadığı Sayan-Altay bölgesinde şaman ve hikâye anlatıcısı tipinin karşılıklı ilişkisi son zamanlara kadar varlığını sürdürmüştür. Nitekim son dönemin Kemerova vilayetinin Novokuznets kendinde yaşayan meşhur destan anlatıcısı, müzisyen ve şaman Arjan Kezerekov'un 34 yaşında vefat ettiği haberinin yayılması (URL-4; URL-5) hâlen de destan anlatıcısının şaman, şamanın da aynı zamanda bir söyleyici olduğunu kanıtlar.

Ayrı ayrı halklarda şamanlık ve söyleyicilik işlevini yerine getiren sanatçılar hakkında verilen bilgilerden de eski şamanın anlatıcılık işlevinin özelliklerini öğrenmek mümkündür.

Şaman sadece ruhlarla insanlar arsında iletişim kuran, hastaları tedavi eden, farklı dünyalar ve varlıklar arasında arabuluculuk yapan kült adamı değil, aynı zamanda toplumun kültür taşıyıcısı ve sanatçısıdır.

Şamanik kültürün taşıyıcıları, şamanla anlatıcının öldükten sonra aynı dünyaya gittiğine ve şamanla kayçının “aynı yola” sahip olduğunu inanırlar. Eskilerde eğer bir obada kayçı destan anlatırsa, şaman, kamlık ritüeline başlamazdı. Çünkü şamanla hikâye anlatıcının rolleri arasında keskin bir sınır yoktu. Bazen hikâye anlatıcıları, amatörler gibi şaman davulu ve kostümü olmadan da kamlık yaparlardı. Hikâye anlatıcılarının falcılar, kâhinler olarak hareket etmeleri de onların şamanlara ne kadar benzerlik gösterdiğini kanıtlar. Öte yandan şamanlar da folklor konusunda iyi uzmanlardı. D. Funk’un, Nadejda Dırenkova’dan aktardığına göre, eski bir şaman şöyle anlatırmış:

O adam, kamlık görevine son verdikten sonra kayçı olarak işe koyuldu. Eski şaman bu konuda şöyle derdi: “Bir peri masalı anlattığımda, onu gece gündüz anlatırım. Oturup bir hikâye anlattığımda hiçbir şey yemem, tütün içerim. Anlatmaktan yorulmam. Bir peri masalı söylediğimde burada değilim, peri masalımla birlikte farklı farklı diyarlara giderim. Komis yanımda olmadığında onu özlerim. Her zaman hazır bulunan bir komisim vardır. Öldüğümde komisim da benimle başka bir dünyaya gidecek. Öldüğümde komisimi benimle tabutun içine koyacaklar (Funk, 1989: 15-19).

Ölen şamanın davulu onun mezarının üzerine konulur ve davulun şamanla birlikte öteki âleme gittiğine inanılır.

Şamanla Hikâye Anlatıcısının Bazı Farklı İşlevleri

Burada vurgulanması gereken önemli mesele, şamanla destan anlatıcısı arasındaki farktır. Şöyle ki hikâye anlatıcısı, bir şaman olmadığı gibi, destan söyleme geleneği de şamanlığın bir alt kolu değil, Altay Türk kültürünün bağımsız bir koludur. Manevi ve seküler unsurların geleneksel kültürde ilişki ve önemi hakkında konuşacak olursak, o hâlde hikâye anlatma geleneğinin şaman anlatım sanatından çok daha gelişmiş olduğunu kabullenmeliyiz. Her iki figürün birçok ortak yönlerinin olmasına ve bazen de birbirinin yerine geçmelerine bakmaksızın farklılıklarını da vardır. İlk önce bu iki söyleyici tipi arasındaki belirleyici nokta, şamanın icra zamanı müzik aleti olarak davuldan, tokmaktan yararlanması, destan anlatıcısının ise komis/komis olarak adlandırılan telli çalgıdan istifade etmesidir. Bundan başka Altay söyleyici tipi “kayçı”nın, Yakut söyleyici tipi “olonhist”in hafızasında bir milyon satırdan fazla şiirsel yapıyı uzun destan metinleri vardır. Kayçının veya olonhistin bu uzun destan metinlerinden herhangi birini boğaz sesiyle, şarkı formunda icra etmesi, teonimlerden², yüksek dereceli ruhlardan ziyade kahramanları konu alması; bunun tersi şamanın kısa kozmogonik, eskatolojik ve ruhlar hakkında bilgi niteliğindeki metinler sunması başta gelen farklılıklardır. Diğer taraftan şaman efsane ve ilahilerinin yanı sıra, şamanist geleneğini kodlayan kısa kalıp sözler vardır ki genellikle yalnızca inisiyeler tarafından anlaşılır. Uzun tarihi geçmişi olan bu anlatılar şamanik klanın ritüeline bağlı şekilde icra edilir. Şaman, kamlık zamanı anlattıklarını, genelde sıradan bir günde hatırlayamaz ve anlatamaz. Oysa destan anlatıcısı anlattığı hikâyeyi her zaman hatırlayabilir.

Mitolojik dünya tasarımıyla yakın bağlantısı olmasına rağmen hikâye anlatıcısı, bir kültür icracısından ziyade bir sanatçıdır. Eski çağlarda, her iki geleneğin de hâlâ zayıf bir şekilde farklılaştığı zamanlarda, anlatıcı ve şaman durumsal olarak birbirlerinin yerini alabilirdi. Ancak uzmanlaşma arttıkça destansı geleneğin yabancı kültürel etkilere daha açık olduğu ortaya çıktı. Dinleyicilerine, vatan toprağına sevgi ve saygı aşıl原因 hikâye anlatıcıları, tüm Sayan-Altay sözlü kültür fonunun oluşturulması sürecine nesnel olarak katılmış durumdadırlar. Öte yandan şamanlık, daha çok genel mitolojiye, özellikle de tedaviye odaklanmıştır ve er ya

² Yunanca `teos` kelimesinden türemiş olup ilah adları, onların düzgün yazılışı anlamına gelir. Teonimiya, ilah adlarını öğrenen bilim dalıdır.

da geç yenilenme sorunuyla yüzleşmek zorundadır. Elektronik çağa girdiğimizde anlatıcılık sanatına o kadar da önem vermeyen neo-şamanların ortaya çıkması, bu iki anlatıcı tipinin karşılıklı görev paylaşımı sürecini de sonlandırmıştır.

Altay kavimlerinin mitolojik ve folklorik anlatılarına göre tıpkı şaman gibi hikâye anlatıcı da bu sanatı yeraltı dünyası varlıklarından, orman, dağ ruhlarından almıştır. Ancak burada da bazı farklı niteliklerle karşılaşırız. Nitekim avda, orman ve av ruhunu itaat altına almak için anlatılan hikâyelerin mitik bir varlık tarafından söyleyiciye ilham yoluyla verildiği inancı vardır. Hikâye anlatıcılık sanatının patronu olan bu varlık, Şorlara göre yeraltı dünyasıyla ilişkisi olan iki büyük boğadır. Diğer Altaylı Türklere ve Moğollara göre bu varlık yeraltı dünyasının ruhlarından biri olan Han-Haranguy'dur. Onun adı da karanlıkların hâkimi anlamına gelir. Şaman panteonunda, destansı şiirin koruyucu hamisi olan bu korkunç varlık, yeraltı dünyasının bilinmeyen derinliklerinden gelerek insanlara hikâye anlatma sanatını öğretmiştir. Bununla beraber hikâye anlatma sanatını Dağ iyisi, Orman koruyucu ruhu da verebilir. Şamanlık yeteneğini ise genelde yeraltı dünyası varlıkları, ecdat şaman ruhları, az da olsa göksel varlıklar verir. Hikâye anlatıcısının, tıpkı şaman gibi yeteneğini öteki âlem varlıklarından almadan kendi görevini yapamayacakları hâsıl olsa da, aralarındaki farkı göstermek bakımından söyleyicilik kutunun verilmesi ve aday tarafından nasıl kabul edilmesi bakımından önem arz etmektedir.

Anlatıcılık sanatının patronu Han-Haranguy, Türk-Moğol halklarının mitolojisinde, epik bir kahraman, müthiş bir Tanrı, epik şiiri koruyan bir yaratık olarak bilinir. Göksel varlıklara karşı savaşan Han-Haranguy, sonunda onların intikamının kurbanı olur ve büyülenmiş, çok başlı bir ejderhaya dönüşür. O Sümeru Dağı'nın tepesinde uyuyan 95 başlı bir mangusa dönüşerek yaşamını sürdürür (Neklyudov, 1992: 578). Hatta Han-Haranguy hakkında Moğolların yazılı bir destanı da vardır. Han-Haranguy aynı zamanda Moğollarda ve Buryatlarda Budizm dininin kahramanı olarak bilinmekte, hakkındaki yazılı destan metni de bunu onaylamaktadır (Dugarov, 2018: 133-139). Destanda, Han-Haranguy, epik kahraman olarak şekillenmiştir. Türk epik geleneğinden farklı olan bu yazılı Moğol destanının sözlü varyantı ne yazık ki mevcut değildir ve bilim adamlarının da kaydettiği gibi elde olan yazılı varyant Türk-Moğol-Oyrot (Altay) geleneği temelinde şekillenmiştir.

Bir önemli farka da değinmek lazımdır. Şaman gibi destan anlatıcısı da öteki dünyalara seyahat yapabilir, bu dünyaların sakinleriyle kendi müzik aletleri -davul ve komısla/kobısla veya topşuurla- ileşitimi kurabilir, insanların yararına kötü ruhlarla savaşır, ölenin ruhunu öteki dünyaya yola salar, hastaları tedavi eder, fala bakar vs. Buna rağmen söyleyicinin epik dünyası şamanın kamlık yaptığı ruhlar dünyasından çok daha çeşitlidir ve hikâye anlatıcısının dünyası, şamanik dünya tasarımının üzerinde bir üstyapı olarak mevcuttur. Bu nedenle daha kalabalıktır, daha gerçekçidir ve daha çok insanla doludur. Oysa şamanın dünyasında üstünlük ruhlarla ve korkunç varlıklara bırakılmıştır. Özetle şaman, görevi gereği ruhlarla sıkı bir ilişki içindedir.

İcra bağlamında hata yapmamak her iki kültür taşıyıcısı için hayati önem arz etmektedir. Şamanlıkta çok az rastlansa da, bunun aksine, epik destan söyleyicisi hata yapmamalı, düzgün icra ve ifadan yararlanmalı, kahramanların, mitolojik figürlerin isimlerini doğru düzgün söylemelidir. Bu nedenle de hikâye anlatıcısında hata ve ceza önemli bir işleve bağlanmıştır. Konuyla ilgili yazılanları özetleyecek olursak ilk önce destansı eserlerin icrasına ilişkin inanç ve yasakları şu şekilde sıralayabiliriz:

- a) anlatının zayıf performansı,
- b) anlatının ruh-efendisinin gelişi,
- c) anlatıcının cezalandırılması,

d) nihayet anlatıcının ölümü.

Epik eser söyleyicilerinin yetenekli (bâdeli) olması (ruhlar dünyasından söyleyicilik yeteneği elde etmesi) ve anlatıcının performansı hakkında D. K. Zelenin, B. N. Putilov, V. M. Jirmunskiy, İ. Başgöz (Zelenin, 1935: 709-743; Putilov, 1997; Jirmunskiy, 1979: 397-407; Başgöz, 1967: 1-18; Funk, 2005: 268-283) vb. bilim adamları araştırma yapmışlardır. Ancak şamanlıkta yetenek bâde içmekle değil, ruhların adayı yeniden oluşturma (bedenin parçalayarak etini yedikten sonra kemikleri yeni etle kaplayarak diriltme) şeklinde gerçekleşir. Daha önceki araştırmacıların ve sonraki bilim adamlarının incelemelerine göre hata, anlatı sanatında izin verilmeyen bir durumdur.

Anlatıcılık yeteneğinin verilmesi ve bu yeteneğin yanlış kullanılması nedeniyle cezalandırılmalarla ilgili mitolojik anlatılar (bir seçenek olarak, bunlar bir destanın icrasında her hangi bir hatanın cezalandırılmasıyla ilgili metinlerdir), görünüşe göre, şamanik yetenek alma hakkındaki mitlerle genetik olarak akrabadır. Bu ise söyleyicilik sanatının, dolayısıyla şamanlığın sosyal kurumu ile bağlantılı olduğunun ve daha önceleri Türk dünyasında yaygın bir olgu niteliği kazandığının kanıtıdır. Öte yandan, bağlamsal epik ve mitolojik olgunun varlığı, kahramanlık anlatılarının dağılım coğrafyasına göre belirlenebilir. Bu tür mitolojik öykülerin varlığı, toplumun çoğu üyesinin dâhil olduğu gelişmiş profesyonel öykü anlatma kurumlarıyla ilişkilendirilebilir.

Bir söyleyici olarak şaman, hiçbir hâlde öteki âlem hakkındaki bilgiyi yarıda kesmez, tamamlanmamış bilgi vermez. Şamanın hatası olsa olsa her defasında farklı farklı bilgi vermesindedir ki, bu da onların esrime anında irticalen söylemelerindedir. Destan söyleyicisi ise metni tamamlamamak, doğru icra etmemek, yanlış bilgiler aktarmak gibi hatalar yapar. Bilim adamları, bu hatalar hakkındaki sözel verilerle ilgili anlatılardan yola çıkarak bazı tespitlerde bulunmuşlardır (Lord, 1994: 39-40; Şinjin, 1994: 155-169; Şinjin, 1996: 188-199; Funk, 2005: 268-283). Ancak ister bakışlar, ister âşıklar, ister akınlar, yırcılar, ister kayçılar ve olonhistlerin yetenekleri sözlü kültürde övülmüş, haklarında çeşitli anlatılar oluşturulmuştur. Aynı zamanda anlatıcıların hata yaptıkları hakkında da birçok metin oluşturulmuştur. Bu sözlü anlatılara göre destan metnini yarıda kesmek, sona erdirmemek ölümle cezalandırılır. Aşağıdaki örnek bunu açıkça gösterir. Krasny Yar ulusundan ünlü destan anlatıcı kayçı Yakub Arbaçakov'un vefatı hakkında şöyle bir efsane anlatılır:

Ocak 1929'da Kayçı Yakub, köylü arkadaşlarına 'Altın-Kılış' adlı bir destan anlatmaktaydı, ancak bilinmeyen bir nedenle hikâyeyi sona erdiremedi. Yakub'u tanıyan diğer bir hikâyeye anlatıcısının söylediğine göre aynı gece destanın kahramanları ona gelerek onu öldüresiye dövdüler ve kay-komusunu kırdılar. Kayçı Yakub daha sonra yatağa düştü ve kısa süre sonra öldü" (Funk, 2005: 269).

Metni tamamlamamak, ritüeli yarıda bırakmak ruhlara saygısızlık olarak anlaşıldığından bu fiili durum, ceza ile sonuçlanır. Herhangi bir şamanın cezalandırıldığıyla ilgili veriye hele ki şaman efsane ve memoratlarında rastlanmamıştır. Oysa bu durum, hikâyeye anlatıcılığı sanatında bilinen bir gerçektir. Destan kahramanlarından herhangi birinin adını doğru söylememek ceza ile sonuçlanır. Çünkü ad fiille ve amelle özdeştir. Mesela, eski kültürlerin birtakım gizli ritüellerinde kötü ruhun ismini bilmek, o ruhun üzerinde güç sahibi olmak anlamına gelirdi. İsmi doğru söylememek ise beklenmedik felaketlere neden olabilirdi. Çünkü yanlış olarak başka bir ruh çağırılmış olur ki o da verilen rahatsızlıktan dolayı çağıranı cezalandırır. Destan kahramanının/kahramanlarının ismini doğru söylememekle bağlı bir duruma, XX. yüzyılın başında Sibirginskiy ulusunda meydana gelen bir olayda rast gelmek mümkündür. Bununla ilgili metinde şöyle anlatılır:

O zamanlar Kayçı Paşka adlı bir söyleyici vardı ki tüm bölgede en ünlü hikâyeye anlatıcı olarak kabul edilirdi. Onun destan icrası zamanı sesi, fırının içindeki damperin zil çalması gibi duyulurdu. Bir destanda o "Çovaş-oolak ve Okus-oolak" demek yerine, yanlış bir şekilde masal kahramanlarından birinin adını verdi. Kayçı, eve geldiğinde yatağına uzandı, sigara içti, endişelendi. Ve böylece geceleyin,

elinde saç ipi olan siyah renkli bir adam yanına geldi, kayçıyı yatağa sarıp, destanı çarpıttığı için ceza olarak 3 gün içinde öleceğini söyledi ve sonra da onu yere fırlattı. Hane halkı bu düşüş sesinden uyandı. Sabah anlatıcı kalktı, başını yere dikti, yemek yemedi. Ailesine şöyle dedi: 'Ağrım yok, ancak hastalığım daha kötü, 3 gün içinde öleceğim'. Dediği gibi oldu; 3 gün sonra Kayçı Paşka gerçekten de öldü" (Funk, 2005: 269).

Örneklerden çıkarılan sonuca göre sözlü kültürün egemen olduğu topluluklarda, anlatıda bir şeylerin metinden çıkarılması, adların, unvanların düzgün söylenmemesi veya anlatıyı unutmak oldukça tehlikelidir. Bu nedenle de Sibiryaya söyleyicilerinin eksik bildikleri, tam olarak hatırlayamadıkları epik hikâyeleri icra etmekten boyun kaçırmaları, hata yapma riskinin olacağı durumda, kay-eezinin (destanların koruyucu ruhu) ceza vereceği inancı ile bağlantılıdır. Şamanlıkta bu ceza, kamlık ritüelinin tüm ayrıntıları ve kurallarıyla yapılması tabusuyla özdeşleşmektedir. Şaman, kamlık seansında ruhları çağırdığı gibi, destan anlatıcısı da müzik eşliğinde kahramanları çağırır. Adın doğru söylenmemesi, kahramanın dış görünüşünün doğru tasvir edilmemesi veya atının doğru anlatılmaması, anlatıcının başka bir kahramanın ruhunu epik sahneye getirebileceği olasılığını doğurur. Diğer taraftan, ata bağlı hata kahramanı düşman karşısında atsız bırakmış olabilir. Destan anlatıcısından farklı olarak şaman, öteki dünya ruhlarını tüm ayrıntılarıyla tasvir etmektedir. Destan anlatıcısının hata yapması sadece tasvirî midir, yoksa ritüel-mitolojik bir gereksinim midir? Bu soruya doğru yanıt; tüm anlatılanların, tasvirlerin mitolojik gereksinimle doğru orantılı olup olmaması inancına dayanır, şeklindedir.

Hem şamanın hem de kayçının/olonhistin söyleyicilik faaliyetlerinde gelenekten çıkmamaya çalışmaları, doğru ve tam, ardıcıl ve bütüncül bilgi vermek istemeleri hiç de şaman ve kayçı/olonhist/bakşı/âşık metinlerinin dogmatik olduğu anlamına gelmez. Böyle olsaydı sözlü metinlerin onlarca varyantı ortaya çıkmazdı ve sözel kültürün kuralı bozulmuş olurdu. Şaman metni gibi söyleyici metni de uzun veya kısa, detaylı veya detaysız olabilir. Bunu aynı metnin sadece farklı söyleyiciler tarafından değil, aynı söyleyici tarafından tekrar anlatılması ve yazıya alınmış varyantların kıyaslanması da kanıtlamaktadır. Burada esas olan metnin kısa veya uzun anlatılmasından, varyantlaşmasından ziyade doğru anlatılması, olayların çarpıtılmaması ve kahramanların, onların silahlarının, atlarının isim ve tasvirlerinin doğru söylenmesidir.

Şaman, bu anlamda ruhların adlarına, öteki dünya yolculuğuna kamlık ritüeline bağlılığında kayçı-anlatıcıya nispetle daha tutucudur ve hata kavramı daha çok destan anlatıcısına özgüdür. Ancak mesele kimin ne kadar tutucu olmasında değil, metnin bozulmasının ceza ile sonuçlanmasının ve metnin varyantlarının ortaya çıkışının -adlardan başlayarak, olaylara kadar değişiklik gösteren aynı destan metninin- nasıl izah edileceğidir. Bu paradoksalılık, sözlü kültüre dayanan şamanlığın ve söyleyicilik sanatının kuralı niteliğindedir. Bu durumda anlatıcılık sanatında tıpkı varyantlaşmada olduğu gibi, metnin tahribi sonucunda verilen ceza kendi başına epik bir kuraldır.

Sonuç

Araştırmacıların dikkatinden kaçmayan, ancak hâlen de yeterince araştırılmayan şamanla destan anlatıcısı arasındaki ilişki, Türk kültür tarihinin en belirgin özelliklerinden birini oluşturmaktadır. Nitekim bu ilişki şaman dünya görüşü üzerinde şekillenen, ancak müstakil bir sanata çevrilen hikâye anlatıcılığı sanatının öğrenilmesinde önemli bir basamaktır. Folklor çalışmalarında hem destan hem de şaman geleneğinin incelenmesi, ayrıca onların oluşturdukları metinlerin araştırılması olasılığı etnograflar ve halkbilimciler tarafından son dönemlerde ilgi odağı hâline gelse de, destan anlatıcısı ve şamanın işlevleri, metinlerin kompozisyonu, motif ve poetik figürler sistemi, bu iki tip anlatıcının birbirinin yerine geçebilmesi vs. bakımından kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Destan metinlerinin derlenip

yayımlanması farklı açılardan araştırma konusu olsa da, şaman metinleri sistemleştirilmemiş, şamanist dünya görüşü bu metinler temel referans alınarak araştırılmamıştır. Bu yazıda hikâye anlatıcılığı işlevini yerine getiren bir şamanın veya bir şaman yeteneğine sahip olan ünlü bir destancının kültür taşıyıcılığı misyonu araştırılmış, şamanın, hikâye anlatıcısının; destan anlatıcısının da şamanın yerine geçtiği üzerinde durulmuştur. Bu hâlde Sibiryaya Türk şaman kültüründe üç tip anlatıcıyla karşılaşırız:

1. Şaman, toplumsal görevlerinin yanı sıra aynı zamanda hem de folklor söyleyicisidir, sözlü kültürün – ilahilerin, efsanelerin, memoratların aktarıcısıdır.

2. Destan anlatıcısı aynı zamanda şamanlık yapmakla iki sanatı birleştiren, ancak görevi gereği sözlü kültürü kuşaklara aktarandır.

3. Şamanik kültürün taşıyıcısı olan, ancak ne şamanlık ne de destan anlatıcılığı yapan, sadece toplumun yetenekli anlatıcısı olan söyleyici tipi de vardır.

Neticede mevzubahis olan şamanla destan anlatıcısının performansı bağlamında kültürün bu iki önemli figürünün birbirinin yerine geçebilmeleri, şamanik kültürün tek icracısı olmalarına rağmen iki müstakil söyleyici tipi oluşturmaları, benzer ve farklı yönleri, şaman ve hikâye anlatıcısı metinlerinin aynı mitolojik kaynağa dayanmasındandır.

Kaynakça

- BAKAYEVA, Elza Petrovna (1996). “Cangarçi i Zadiçi: K probleme Mifologičeskogo i Religiovedčeskogo İsledovaniya Eposa Cangar”, *Problemi Etničeskoy İstorii i Kulturu Tyurko-Mongolskih Narodov Yujnoy Sibirii i Sopredelnih Teritoriy*. Vıp. 2. Moskova: İstina, s. 8-29.
- BASILOV, Vladimir Nikolayeviç (1995). “Posvyaşeniye vo Sne (Raskaz Uzbekskogo Muzikanta)”, *Şamanizm i Ranniye Peligiozniye Predstavleniya. Sbornik*. Moskova: İstitut Etnologii i Antropologii RAN.
- BAŞGÖZ, İlhan (1967). “Dream Motif in Turkish Folk Stories and Shamanistic Initiation”, *Asian Folklore Studies*, Vol. 26, Tokyo, s. 1-18.
- BAYAT, Fuzuli (2000). “Məhəbbət (Eşq) Dastanları”, *Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına Dair Tədqiqələr, IX Kitap*. Bakı: Nurlan, s. 123-147.
- ÇUDOYAKOV, Andrey İliç (1986). “Kay i `Kay Eezi` v Predstavleniyah Tyurkov Sayano-Altaya”, *Genezis i Evolyutsiya Etničeskih Kultur Sibiri*. Novosibirsk: Nauka, s. 45-53.
- ÇUDOYAKOV, Andrey İliç (1992). “Şaman i Skazitel (Kamma i Kayçi)”, *Şamanizm kak Religiya: Genezis, Rekonstruksiya, Traditsii: Tezisi Dokladov Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii*. Yakutsk: İzdatelstvo YaGU, s. 89.
- DAMPİLOVA, Lyudmila Sanjibayevna (2008). “Fenomen Skazitelya-Şamana v Tyurko-Mongolskoy Folkloristike”, 38. *ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi), 10-15 Eylül 2007 Ankara. Cilt 1, Din*. Ankara, s. 87-107.
- DUGAROV, Bair Sonomoviç (2018). “Epos `Han Haranguy`: Traditsiya i Buddiyskaya İnterpretatsiya”, *Buddiskaya Kultura: İstoriya, İstočnikovedeniye, Yazıkoznaniye i İskustvo. Materialı Konferentsii Ulan-Ude 6-8 iyulya 2016 g.* St. Petersburg: Svoye İzdatelstvo, s.133-139.
- FUNK, Dmirtiy Anatolyeviç (1987). “Otnoşeniye `Şaman-Skazitel` po Materialam Şorskoy Etnografii”, *Konferentsiya Religiozniye Predstavleniya v Pervobitnom Obşestve. Tezisi Dokladov*. Moskova, s. 106-109.
- FUNK, Dmirtiy Anatolyeviç (1989). “Epiçeskiye Skazaniya Şortsev v Arhive N.P.Direnkovoy (Arhiv LÇ İE AN SSSR. F.3, Op.1)”, *Folklornoe Naslediye Gornogo Altaya*. Gorno-Altaysk, s. 15-19.

- FUNK, Dmirtiy Anatolyeviç (1995). “Skazitel i Şaman v Traditsionnoy Kulture Şortsev”, *Sotsiolno-Ekonomičeskoe i Kulturnoe Razvitiye Narodov Severe i Sibirii: Traditsii i Sovremennost*. Moskova: Nauka, s.147-161.
- FUNK, Dmirtiy Anatolyeviç (1999). “Şamanskaya Bolezn` Sayano-Altayskih Skaziteley”, *Materialı Mejdunarodnogo Kongressa Şamanizm i İniye Traditsionniye Verovaniya i Praktiki. Posvyaşennogo Pamyati A.V.Anohina, N.P.Direnkovoy, S.M.Şirokogorova. Etnologiçeskiye İsledovaniya po Şamanstvu i İnim Traditsionnum Verovaniyam i Praktikam*. T. 5, Ç. 2, Moskova, Rosiya 7-12 İyunya 1999, s. 323-331.
- FUNK, Dmirtiy Anatolyeviç (2005). “Pravo na Oşıbku. Predstavleniya o Zaprete na İskajeniye Epiçeskih Skazaniy u Şorskih Skziteley”, *Trudı Otdeleniya İstoriko-Filologiçeskih Nauk RAN*. Moskova, s.268-283.
- FUNK, Dmirtiy Anatolyeviç (2005). *Miri Şamanov i Skaziteley*. Moskova: Nauka.
- GÖKALP, Mehmet (1989). “Âşık Edebiyatında Bade, Hızır ve Ledün İlmi”, *Türk Folklor Araştırmaları*. Ankara: Kültür Bakanlığı, s. 33-45.
- GÜNAY, Umay (1984). “Âşık Edebiyatında Rüya Motifinin Tipleri ve Tahlili”, *Mehmet Kaplan Armağanı*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- GÜNAY, Umay (1986). *Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi*. Ankara: Akçağ.
- HİNÇER, İhsan (1968). “Âşıklık, Bade İçme, İrtical, Atışma ve Muamma”, *Türk Folklor Araştırmaları*. Cilt 11, S. 233, Aralık.
- JİRMUNSKİY, Viktor Maksimoviç (1979). *Sravnitelnoe Literaturovedeniye. Vostok i Zapad*. Moskova: Nauka.
- KAYA, Doğan (2005). *Sivas'ta Âşıklık Geleneği ve Âşık Ruhsatı*. Sivas: Sivas İli Kangal İlçesi Deliktaş ve Çevre Köyleri Kültür ve Turizm Derneği.
- LORD, Albert Bates (1994). *Skazitel. (Perevod s Angliskogo Yu.A.Kleyner i G.A.Levinton)*. Moskova: İzdatelskaya Firma Vostoçnaya Literatura RAN.
- MUHOPLEVA, Svetlana Dmitriyevna (1996). “K Voprosu o Sootnoşenii Funktsii Şamana i Skaziteleya po Yakutskim Materialam”, *Problemy Etniçeskoj İstorii i Kulturi Tyurko-Mongolskih Narodov Yujnoy Sibiri i Sopredelnih Territoriy*. Vıp. 2. Moskova: İstina s. 70-77.
- NEKLYUDOV, Sergey Yuryeviç (1992). “Han-Haranguy”, *Mifi Narodov Mira. T. 2*, Moskova: Sovetskaya Entsiklopediya, s. 578.
- PUTİLOV, Boris Nikolayeviç (1997). *Epiçeskoe Skazitelstvo: Tipologiya i Etniçeskaya Spetsifika*. Moskova: Nauka.
- REVUNENKOVA, Yelena Vladimirovna (1980). *Narodı Malayzii i Zapodnoy İndonezii*. Moskova: Nauka.
- SAGALAYEV, Andrey Markoviç (1985). “Skazitel i Şaman v Traditsionnoy Kulture Altaytsev”, *İzvestiya Sibirskogo Orteleniya Akademii Nauk SSSR. Seriya İstorii, Filologii i Filosofii*. No. 5, Vıp. 2, s. 53-56.
- SAGALAYEV, Andrey Markoviç (1992). *Altay v Zerkale Mifa*. Novosibirsk: Nauka.
- SARAÇOĞLU, Ali (1980). “Halk Ozanlarında Bade İçme ve Aşıklığa Başlama Geleneği – 1” *Türk Folkloru. Aralık, Yıl 2, Sayı 15*, s. 3-5.
- SARAÇOĞLU, Ali (1980). “Halk Ozanlarında Bade İçme ve Aşıklığa Başlama Geleneği – 3” *Türk Folkloru. Aralık, Yıl 2, Sayı 17*, s. 5-7.
- ŞİNJİN, İvan Boksuroviç (1994). “Elementı Naruşeniya Zapreta i Tabu v Geroiçeskom Epose Altaytsev”, *Arheologiçeskiye i Folklorniye İstoçniki po İstorii Altaya*. Gorno-Altaysk, s. 155-169.
- ŞİNJİN, İvan Boksuroviç (1996). “Skazitel-Kayçı v Mifah i Legendah Altaytsev”, *Problemy Etniçeskoj İstorii i Kulturi Tyurko-Mongolskih Narodov Yujnoy Sibiri i Sopredelnih Territoriy*. Vıp. 2. Moskova: İstina, s. 188-199.

- URAZ, Murat (1949). “*Halk Edebiyatında Bade*”, *Türk Folklor Araştırmaları*, Cilt 1; Yıl 1; Sayı 1, s. 2-4.
- YAMAYEVA, Elizaveta Erkinovna (2002). *Duhovnaya Kultura Altaytsev: Epos, Mif, Ritual*. Avtoreferat Doktorskoj Dissertatsii. SPb.
- ZELENİN, Dmitriy Konstantinoviç (1935). “İdeologiya Sibirskogo Şamanstva”, *İzvestiya AN SSSR. Otdeleniye Obşestvennih Nauk*, s. 709-743.

İnternet kaynakları

- URL-1: Kuzucular, Şahamettin. “Bade İçme Rüyada Aşık Olma Geleneği ve Özellikleri”, <https://edebiyatvesanatakademisi.com/asik-edebiyati-asiklar/bade-icme-ruyada-asik-olma-gelenegi-ve-ozellikleri/786> (E.T.: 18.7.2021).
- URL-2: Yardimci, Mehmet. “Âşık Edebiyatında Rüya Sonrası Âşık Olma (Bade İçme)”, <https://turkoloji.cu.edu.tr/HALK%20EDEBIYATI/26.php> (E.T.: 02.7.2021).
- URL-3: Бакаева, Эльза Петровна (2003). “Джангарчи: Сказитель и Заклинатель”, *Информационный Бюллетень Координационного Центра Этнологических Исследований Эпической Традиции Тюркских Народов Южной Сибири (При Отделе Севера и Сибири Института Этнологии и Антропологии РАН)*. №1, Январь-Март 2003 г. <http://www.iea.ras.ru/periodika/bullet/bull2003l.zip> (E.T.: 16.9.2020).
- URL-4: <https://regnum.ru/news/accidents/1568565.html> (E.T.: 12.1.2021).
- URL-5: <http://ded-altai.ru/news/altajskijj-shaman-i-skazitel-arzhan-kezerekov-skonchalsja-v-kuzbasse> (E.T.: 12.1.2021).

Çalışmanın yazarı/yazarları “COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki hususları beyan etmiş(ler)dir:

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir.

Finansman: Bu çalışma için herhangi bir kurum ve kuruluştan destek alınmamıştır.

Destek ve Teşekkür: Çalışmanın araştırılması ve yazımı esnasında destek veya fikirlerine başvurulmuş herhangi bir kişi bulunmamaktadır.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın/yazarların potansiyel bir çıkar çatışması yoktur.

Yazarın Notu: Çalışma hiçbir sempozyumda sözlü olarak sunulmamış ve doktora tezinden üretilmemiştir.

Katkı Oranı Beyanı: Bu makalenin tüm bölümleri tek bir yazar tarafından hazırlanmıştır.

The author / authors of the study declared the following points within the framework of the “COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors”:

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required for this study.

Funding: No support was received from any institution or organization for this study.

Support and Acknowledgments: There is no person whose support or ideas are consulted during the research and writing of the study.

Declaration of Conflicting Interests: The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.

Author's Note: This study was not presented orally in any symposium and was not produced from a doctoral thesis.

Author Contributions: All sections of this article have been prepared by a single author.
